

Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti

MIRJANA KASAPOVIĆ

Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti

Zagreb, Hrvatska

mirjana.kasapovic@gmail.com

U članku se razmatra razlika između povijesne znanosti i politikā povijesti kao poddiscipline političke znanosti koja se bavi načinima i oblicima suočavanja suvremenih država i društava s traumatičnim i „mračnim” događajima i razdobljima nacionalnih povijesti. Jedan je način suočavanja s njima povijesni revizionizam kao ideološki i politički motivirano nastojanje da se reinterpetiraju postojeća znanstvena tumačenja te, posljedično, ublaži ili izbriše „zla prošlost”. No povijesni revizionizam označuje i legitimnu metodu reinterpetacije povijesti koja se temelji na novim spoznajama stečenim znanstvenim istraživanjima. Razliku između tih dvaju značenja povijesnoga revizionizma autorica prikazuje na primjerima Njemačke i Izraela. U hrvatskoj historiografiji, povijesnoj i političkoj publicistici nakon 1990. prevladavali su pokušaji ideološki i politički motivirane revizije povijesti Nezavisne Države Hrvatske.

Ključne riječi: politike povijesti; povijesni revizionizam; Njemačka; Izrael; Hrvatska

Uvod

U *Časopisu za suvremenu povijest* (2019, br. 2: 385-420) objavljen je članak Davora Marijana „Suvremena hrvatska povijest i nevolje s revizionizmom”. Tekst je mogao zapodjenući ozbiljniju raspravu o hrvatskoj historiografiji, ali se pretvorio u ideološki pamflet u kojemu se autor obračunava sa skupinom povjesničara s Odsjeka za povijest Filozofskoga fakulteta u Zagrebu i javnih intelektualaca koji su pisali ili govorili protiv historijskoga revizionizma u hrvatskoj historiografiji koja se bavi istraživanjima Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Doimlje se da to ne čini samo iz osobne perspektive, nego se, ovlašteno ili neovlašteno, oglašava u ime skupine povjesničara iz Hrvatskoga instituta za povijest u Zagrebu, koji je smatran „središtem povijesnoga revizionizma u Hrvatskoj”.¹ U taj je sukob Marijan upleo i mene, prepoznavši u jednome mojem tekstu primjerak nelegitimne borbe protiv historijskoga revizionizma u raspravama o NDH.² On smatra da sam se u te rasprave umiješala nelegitimno zato što nisam povjesničarka te nisam kvalificirana pisati i govoriti o NDH.

¹ MARIJAN, „Suvremena hrvatska povijest i nevolje s revizionizmom”, 397.

² KASAPOVIĆ, „Genocid u NDH”.

Umjesto da šutim, upustila sam se u konkretno „prozivanje” povjesničara i nepovjesničara zbog revizionističkoga pristupa NDH.

„U novije vrijeme najkonkretnija u prozivanju za povijesni revizionizam bila je politologinja Mirjana Kasapović... Rad M. Kasapović možda je i nakonkonkretniji članak u nabranjanju ‘revizionista.’ No napisala ga je autorica koja nema nikakvih referenca o ovoj problematici.”³

Ključno je odmah razjasniti pitanje legitimnosti sudjelovanja u raspravama o historijskom revizionizmu. Ako je Marijan mislio na bibliografske jedinice koje bi me legitimirale za historiografsko bavljenje NDH, ima pravo. Nisam profesionalna povjesničarka i ne pretendiram na to da pišem historiografske radove. No NDH nije samo historiografska tema, a time ni zabran povjesničara, nego prvorazredna tema politologije, sociologije, filozofije, prava, ekonomije, psihologije, antropologije, lingvistike i drugih disciplina društvenih i humanističkih znanosti, pa posljedično i moja tema, i to ne od inkriminiranoga članka iz 2018. godine.⁴

Najveće promjene u izučavanju NDH nakon 2000. očitovale su se upravo u pomacima s konvencionalnih historiografskih radova k studijama gospodarskih, socijalnih, političkih i kulturnih dimenzija života u njoj koje su napisali autori različitih profesionalnih profila. Ne vidim stoga smisao u Marijanovu pozivu da znanost počne odgovarati „na pitanje svakodnevnoga života u dijelu Hrvatske pod nadzorom tijela vlasti NDH. Jesu li svi oni koji nisu otišli u šumu odgovorni za ustaške zločine...?”⁵ Nisu u zločinima sudjelovali „svi oni koji nisu otišli u šumu”, pa nisu svi ni odgovorni za njih. Mnoštvo je ljudi „svakodnevno živjelo” onako kako su mogli, znali i umjeli u ratnim okolnostima, boreći se da nekako prežive i baveći se različitim djelatnostima kao u mirnodopsko vrijeme. Uređivali su, objavljivali i čitali novine,⁶ priređivali i gledali kazališne predstave,⁷ snimali, prikazivali i gledali filmove,⁸ bavili se jezičnom politikom i pisali pravopisne priručnike,⁹ radili u nacionalnim kulturnim ustanovama i vodili kulturnu politiku,¹⁰ pisali članke o korporativnom uređenju i „hrvatskom socijalizmu”,¹¹ bavili se krijumčarenjem, korupcijom, pljačkama i prijevarama¹² itd. Uz njihove priloge, cjelovitijem razumijevanju NDH iznimno su pridonijele studije o prirodi i dinamici političkoga nasilja u njoj, poglavito na

³ MARIJAN, „Suvremena hrvatska povijest i nevolje s revizionizmom”, 406.

⁴ KASAPOVIĆ, „Der Unabhängige Staat Kroatien 1941-1945”.

⁵ MARIJAN, „Suvremena hrvatska povijest i nevolje s revizionizmom”, 411.

⁶ LABUS, *Politika i novine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*; JAREB, *Mediji i promidžba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*.

⁷ BANOVIĆ, *Država i njezino kazalište*.

⁸ RAFAELIĆ, *Kinematografija u NDH*.

⁹ SAMARDŽIJA, *Hrvatski jezik, pravopis i jezična politika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*.

¹⁰ ARALICA, *Matica hrvatska u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*.

¹¹ MIHALJEVIĆ, *Ustaški put u socijalizam*.

¹² KOVAČIĆ, *Kriminal u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*.

mikrorazini i mezorazini društva, koje, nažalost, nisu napisali povjesničari iz Hrvatske.¹³ Sva su ta istraživanja umnogome dopunila, a donekle i promijenila „sliku Drugoga svjetskog rata koja je stvarana do 1990. godine”,¹⁴ pa nije točna Marijanova ocjena da se nakon 1990. u istraživanjima NDH nije promijenilo ništa važno osim radikalna smanjenja broja žrtava u Jasenovcu.

Nezavisna Država Hrvatska prvorazredna je tema političke znanosti iz dviju perspektiva. Prvo, to je ratna država koju je uspostavio politički pokret koji je imao određenu političku ideologiju kojom se vodio u ustrojstvu i organizaciji političkoga poretka, a koja se od početka do kraja održavala primjenom političkoga nasilja. Ako *politička ideologija, politički pokret, politički poredak, političko nasilje, politički sukobi, država* nisu teme političke znanosti, što bi bio predmet njezina izučavanja? Nevažno je pritom što je riječ o historijskim političkim pojavama jer se politička znanost ne ograničuje na proučavanje suvremene politike. Kada bi povijest bila prepuštena samo povjesničarima, ne bi bilo politoloških, ali ni filozofskih, socioloških, antropoloških, psiholoških, pravnih i drugih studija o fašizmu, nacizmu i komunizmu. Bez nehistoriografskih studija teško bi bilo uopće misliti o tim fenomenima, a kamoli ih shvatiti.¹⁵ Jednako se može kazati i za Domovinski rat. Fundamentalnim djelima o toj temi smatram Žunecovu sociološku, Glaurdićevu politološku i Žanićevu antropološku studiju.¹⁶

Drugo, NDH nije samo legitiman predmet proučavanja političke znanosti uopće nego i politikā povijesti kao njezine poddiscipline. Kako se iz respektivnoga teksta nadaje da Marijanu nisu jasne razlike između povijesne znanosti i politikā povijesti, kao što mu nije jasan ni pojam historijskoga revizionizma, u nastavku ću nastojati objasniti te kategorije na primjerima Savezne Republike (SR) Njemačke i Izraela, gdje su rasprave o povijesti imale najveći međunarodni odjek i znatan utjecaj na društveni život. Te su dvije zemlje odabrane i zato što u prvoj historijski revizionizam nije proizveo bitno nove spoznaje o jednom razdoblju nacionalne povijesti, dobu nacizma, a u drugoj je proizveo niz novih spoznaja o formativnom razdoblju države i društva 1947. – 1949. U prvoj se historijski revizionizam prometnuo poglavito u politički, a u drugoj u znanstveni projekt, koji dakako nije bio lišen snažnih političkih implikacija.

¹³ DULIĆ, *Utopias of Nation*; GREBLE, *Sarajevo 1941-1945*; ŠARAC, *Kultura selektivnog sjećanja*; KORB, *Im Schatten des Weltkrieges*; BEGHOLZ, *Nasilje kao generativna sila*.

¹⁴ MARIJAN, „Suvremena hrvatska povijest i nevolje s revizionizmom”, 413.

¹⁵ Navest ću samo tri klasična nehistoriografska djela o fašizmu, nacizmu i komunizmu koja su prevedena na hrvatski jezik: ARENDT, *Izvori totalitarizma*; NEUMANN, *Behemot*; BAUMAN, *Modernost i holokaust*.

¹⁶ ŽUNEC, *Goli život*; GLAURDIĆ, *Vrijeme Europe*; ŽANIĆ, *Barjak na planini*.

Što su politike povijesti?

Politike povijesti jesu načini i oblici ophođenja suvremenih država s nacionalnom prošlošću, poglavito s njezinim „tamnim stranama”. Kao nova grana političke znanosti, počele su se razvijati osamdesetih godina XX. stoljeća u SR Njemačkoj gotovo usporedno s *Historikerstreitom* – sukobom povjesničara o načinima interpretacije nacionalsocijalističkoga razdoblja, napose holokausta. Nasuprot povjesničarima koji su se sporili o dotadašnjim historiografskim pristupima istraživanju toga razdoblja i bili su usredotočeni na pitanja o tome što se i kako istraživalo, analitičare politikā povijesti zanimalo je kako suvremene intelektualne i političke elite gledaju na to doba nacionalne povijesti, kako svoja gledanja pretaču u obrazovne, kulturne, znanstvene, medijske i druge javne politike te kako ih posreduju građanima. Zanimalo ih je kako država i društvo izlaze na kraj s traumatičnim događajima ili kako „ovladavaju prošlošću”.

Radove koji su utemeljili suvremene politike povijesti napisao je Norbert Frei.¹⁷ Problem ovladavanja prošlošću nametnuo se zato što je osamdesetih godina u njemačkoj javnosti stvorena široka suglasnost o tome da je u prva dva poslijeratna desetljeća povijest nacionalsocijalizma bila uvelike potisnuta, pa se moglo govoriti samo o „deficitarnom suočavanju” s nacionalsocijalizmom.¹⁸ U akademskim, ali i širim političkim i društvenim krugovima postupno se stvaralo ozračje usmjereno protiv dvaju prevladavajućih obrazaca pojedinačnoga i kolektivnoga odnosa prema tom dijelu nacionalne povijesti – vitalne zaboravnosti (njem. *vitale Vergeßlichkeit*) i svjesne šutnje (njem. *gewisse Stille*). Frei je bio uvjeren u to da ovladavanje prošlošću, *Vergangenheitsbewältigung*, znači „više od političkog čišćenja u doba okupacije” SR Njemačke, kada je provedeno pretežno normativno razgraničenje s nacionalsocijalističkom politikom, koje je uključivalo masovnu amnestiju i integraciju bivših pripadnika i pristaša nacionalsocijalističkoga režima u novi, demokratski politički i društveni poredak.¹⁹ Zapravo, pojam ovladavanja prošlošću imao je negativno i pozitivno značenje. U negativnom smislu, značio je kolektivno potiskivanje i poricanje mračnih strana prošlosti, odnosno njihovo ignoriranje kao da ih nije ni bilo. U pozitivnom smislu, značio je kritičko suočavanje s tom prošlošću i nadvladavanje obrambenih mehanizama koji to priječe, a koji su proistjecali iz psihe pojedinaca, odakle su se prenosili na cijelo društvo. Konkretno, „ovladavanje prošlošću znači suočavanje s nacionalsocijalizmom kao izrazom sposobnosti jednoga kolektiva za moralnu refleksiju...”²⁰

Frei je mislio da izraz „ovladavanje prošlošću” nije prikladan da izrazi puni smisao posla koji treba obaviti – utvrditi kako se ophoditi s osobnim i kolektivnim naslijeđem nacionalsocijalističkoga režima, ali i diktatorskih režima u povijesti uopće – te ga je zamijenio izrazom *Vergangenheitspolitik* ili politika

¹⁷ FREI, *Vergangenheitspolitik*; FREI, *1945 und wir*; FREI, *Transnationale Vergangenheitspolitik*.

¹⁸ FREI, *Vergangenheitspolitik*, 9.

¹⁹ *Isto*, 7.

²⁰ SANDNER, „Hegemonie und Erinnerung”, 6.

prošlosti. Ni drugi autori nisu bili zadovoljni tim izrazom. Schlie je smatrao da je posrijedi nesretno odabrana riječ, „kao da prošlost treba savladati poput nekoga teškoga matematičkog problema”.²¹ Naposljetku je politika prošlosti zamijenjena politikom povijesti, *Geschichtspolitik*, kao metapojmom koji označuje „obuhvatnije semantičko polje koje, prvo, nije usmjereno na ophođenje s diktatorskom prošlošću u užem smislu i, drugo, obuhvaća simbolične oblike politike i diskurzivne analize...”.²² Politike povijesti žele otkriti kako se konstruira javna slika povijesti i identiteta u nekom društvu, i to ne samo zakonodavnom i sudbenom praksom nego i kroz javne diskurse i društvene obrede. Dok je politika prošlosti bila usredotočena na načine na koje se demokratsko društvo pretežno pravno ophodi s vlastitom diktatorskom prošlošću, politika povijesti semantički nadilazi tako shvaćenu politiku prošlosti i istodobno ju uključuje u sebe kao svoj sastavni dio. Nakon ujedinjenja Njemačke sve se više pokazivalo da se razvilo „dvostruko deficitarno suočavanje” s poviješću: ono s nacionalnim fašizmom i ono s nacionalnim komunizmom.²³

Njemačka nije jedini primjer kompleksnoga suočavanja s prošlošću. Ono je obilježilo i države koje se iz hrvatske perspektive doimlju manje kompleksnima, poput primjerice Irske.²⁴ No manje kompleksan nije Izrael, koji se ne može promatrati izvan Bliskoga istoka, koji je neiscrpno vrelo različitih politika povijesti, kako onih koje se tiču dugih razdoblja i dugotrajnih procesa tako i onih koje se odnose na pojedine „kritične” događaje i kratkotrajne epizode.²⁵ Libanonski povjesničar Gilbert Achcar tvrdi da je „rat narativa ustvari bio ključna dimenzija arapsko-izraelskoga sukoba poslije 1948.”²⁶ Taj je „rat” izraz nepomirljivosti dviju nacionalnih naracija, pri čemu svaka vidi samo povijest patnje i stradanja svoje strane i monopolizira pravo na žrtvu. Izraelci su žrtve i potomci žrtava holokausta, pa je „sjećanje na šou nedvojbeno jasno etablirano kao središnji element kolektivnoga identiteta Židova i najvažnija legitimacijska osnova postojanja Izraela.”²⁷ Istodobno *nakba* – koja, kao i hebrejska riječ *šoa*, znači veliku katastrofu – središnja je prijelomnica u povijesti Palestinaca u XX. stoljeću i konstitutivni element njihove povijesne naracije. Prema stradanju Židova u šoi i prema izraelskoj recepciji šoe Palestinci imaju podvojen odnos koji ide „između obrane, ravnodušnosti i priznanja moralnih i političkih implikacija do diferencirane refleksije priznanja...” Palestinskoj je strani

²¹ SCHLIE, „Today's Views of the Third Reich and the Second World War”, 547.

²² *Isto*.

²³ Dvostruko „deficitarno suočavanje” s fašizmom i komunizmom obilježilo je i mnoge druge istočnoeuropske države: NAJBAR-AGIČIĆ, *Zla prošlost*; CVIJANOVIĆ, „On Memory Politics and Memory Wars”; PAVLAKOVIĆ, BRENTIN, PAUKOVIĆ, „The Controversial Commemoration”; CESERANU, „The Final Report”; CIPEK, MILOSAVLJEVIĆ, *Kultura sjećanja*; GLASS, „Historiographie und Politik”; RADONIĆ, *Krieg um die Erinnerung*; LUTHAR, „Forgetting does (not) Hurt”; ŠKORIĆ, BEŠLIN, „Politics of Memory”.

²⁴ BOYCE, O'DAY, *The Making of Modern Irish History*.

²⁵ O pojmu „kritičnog događaja” u komparativnoj politici vidi: CAPOCCIA, KELEMEN, „The Study of Critical Junctures”.

²⁶ ACHCAR, „Arab Reactions to Nazism and the Holocaust”, 24.

²⁷ JOGGERST, „Vergegenwärtige Vergangenheit(en)”, 307.

„priznavanje šoe nerijetko značilo priznavanje državne legitimnosti Izraela pa je stoga odbacivano”.²⁸ Rat nacionalnih naracija posljedica je duboke ukorijenjenosti sadašnjosti u prošlosti i snažne prisutnosti prošlosti u sadašnjosti u Izraelu i Palestini. Rasprave o legitimnosti država jako su obilježene prevladavajućim kulturama sjećanja i politikama povijesti koje su izgrađene na njima, pa se svaki pokušaj njihove revizije povezuje s potkopavanjem legitimnosti nacionalne države ili prava na nacionalnu državu.

Historikerstreit u Njemačkoj

Historikerstreit u Njemačkoj svojim je značenjem uvelike nadišao granice zemlje.²⁹ Počeo je u srpnju 1986., kada je glasoviti filozof Jürgen Habermas objavio u *Die Zeitu* članak „Eine Art Schadensabwicklung”, koji je bio odgovor na tekst „Die Vergangenheit, die nicht vergehen will: Eine Rede, die geschrieben, aber nicht gehalten werden konnte” znanoga povjesničara Ernsta Noltea, objavljen u lipnju 1986. u *Frankfurter Allgemeine Zeitungu*. U raspravu su se ubrzo uključili drugi njemački povjesničari, ali i filozofi, politolozi, sociolozi, pisci, publicisti, novinari, pa je opravdano konstatirano da je naziv *Historikerstreit* preuzak i donekle pogrešan, i zbog širokoga znanstvenog i strukovnog profila sudionika i zato što predmet spora nisu bile toliko same historijske činjenice koliko njihove interpretacije. Zapravo se nije raspravljalo o povijesti nego o politici povijesti. Bilo je jasno da posrijedi nije samo rasprava o nacionalnoj prošlosti, Trećem Reichu, nego i o nacionalnoj sadašnjosti, suvremenoj SR Njemačkoj. Mnogi stoga smatraju da je *Historikerstreit* bio važniji prema svojim političkim implikacijama nego prema proizvodnji novih znanstvenih spoznaja.³⁰ Zbog žestokih međusobnih sukoba, koji su najjače plamtjeli od ljeta 1986. do parlamentarnih izbora u siječnju 1987., naziva se i „ratom povjesničara”.³¹

Što je u Nolteovu članku bilo toliko prijeporno da je izazvalo žestoku Habermasovu reakciju, a potom i burnu široku raspravu?

Kako govori kanonizirani naslov njegova članka, Nolte je ustvrdio da se, nasuprot ostalim razdobljima njemačke povijesti, povijesti Trećega Reicha ne dopušta „da prođe”, da postane historijska činjenica, nego se artificijelno održava živom. Suvremena Njemačka pretvorena je u zatočenicu nacističkoga raz-

²⁸ Isto, 314. Vidi: ZIMMER-WINKEL, *Die Araber und die Shoa*; ACHCAR, *The Arabs and the Holocaust*; LITVAK, WEBMAN, *From Empathy to Denial*.

²⁹ Dobri su dokumentarni i analitički uvidi u spor: AUGSTEIN et al., *Historikerstreit*; KÜHNEL, *Vergangenheit, die nicht vergeht*; LOW, *The Third Reich and the Holocaust in German Historiography*; KAILITZ, *Die politische Deutungskultur der Bundesrepublik Deutschland*; KRONENBERG, *Zeitgeschichte, Wissenschaft und Politik*; RÜGER, WACHSMANN, *Rewriting German History*.

³⁰ SCHLIE, „Today’s Views of the Third Reich and the Second World War”, 546.

³¹ ELLEY, „Nazism, Politics and the Image of the Past”.

doblja povijesti, koje je postalo političkim sredstvom njezina „discipliniranja” nakon Drugoga svjetskog rata i preobrazbe u demokratsku državu. Nijemci su bili prisiljeni desetljećima okajavati ratnu prošlost. „Zamrznuto stanje” uvelike je onemogućilo historiografska istraživanja o prirodi nacističkoga režima i uzrocima holokausta, ali i o drugim diktaturama, napose sovjetskoj, i ostalim genocidima u XX. stoljeću. U tom sklopu Nolte je izrazio najsporniju tezu, prema kojoj je nacionalsocijalizam bio odgovor na boljševizam – on je samo oponašao boljševizam s njegovim masovnim ubojstvima, mučenjima, deportacijama i logorima smrti. Izrazio ju je riječima koje su mnoge sablaznile: „Jesu li nacionalsocijalisti, Hitler, izvršili svoje ‘azijatsko’ djelo možda samo zato što su se smatrali potencijalnim ili stvarnim žrtvama jednoga ‘azijatskog’ djela? Zar ‘arhipelag Gulag’ nije bio prije Auschwitzta? Zar ‘klasno ubojstvo’ boljševika nije bilo faktičan *prius* ‘rasnom ubojstvu’ nacionalsocijalista?”³² Jedini novi element što ga je donio nacionalsocijalizam bio je tehnički postupak masovnoga ubijanja ljudi. Nolte je tako holokaust protumačio kao „jednu vrstu putativne, nužne obrane europskoga građanstva od pretkazane volje boljševika da unište europsko građanstvo”.³³

Kako bi dolio ulje na vatru, Nolte je ustvrdio da se holokaust može objasniti i obećanjem predsjednika Svjetske cionističke organizacije Chaima Weizmanna britanskom premijeru Nevilleu Chamberlainu 1939. da će Židovi podržati Veliku Britaniju u borbi protiv Hitlera. To je protumačeno kao „židovska objava rata Njemačkoj”, pa i taj čimbenik treba uzeti u obzir u razmatranju uzroka holokausta.³⁴ Izjava da će se Židovi u predstojećem ratu boriti na strani Velike Britanije protiv Njemačke, sadržana i u službenoj deklaraciji kongresa Svjetske cionističke organizacije iz rujna 1939., mogla je biti „plauzibilna osnova za tretiranje njemačkih Židova kao ‘ratnih zatočenika’”.³⁵ Nolteovi kritičari u tome su vidjeli protusemitske inklinacije i pokušaj relativiziranja i revidiranja nacionalsocijalističkoga razdoblja, posebice holokausta, što je polemiku politički užarilo do krajnjih granica.

Brockmann tvrdi da je Nolte mislio da je „politizacija njemačke povijesti koja vodi k rigidnoj demonizaciji Njemačkoga Reicha i nacista možda bila razumljiva u političkom kontekstu Zapadne Njemačke neposredno poslije rata zbog potrebe da se osude i iščupaju korijeni nacizma, ali nije bila shvatljiva pola stoljeća poslije u jednoj uspješnoj demokraciji. Ta je demonizacija značila da se ne može dogoditi normalan proces historijske revizije i da su ideološke pozicije zamrznute”.³⁶ Za takvo stanje odgovorna je bila profesionalna historiografija, *Fachwissenschaft*, koja se ustručavala komparativno izučavati boljševizam

³² NOLTE, „Die Vergangenheit, die nicht vergehen will”.

³³ HERBERT, „Der ‘Historikerstreit’”, 92.

³⁴ *Isto*.

³⁵ ELLEY, „Nazism, Politics and the Image of the Past”, 175.

³⁶ BROCKMANN, „The Politics of German History”, 180.

vizam i nacizam u sklopu procesa ekonomske modernizacije koji je iznjedrio „okrivljenike”: buržoaziju u Sovjetskom Savezu i Židove u Njemačkoj.³⁷

Habermasov oštar napad na Nolteove teze – koje nisu bile posve nepoznate jer ih je autor, na neki način, izražavao u svojim prijašnjim radovima – bio je izazvan i uvjerenjem da je njegov članak samo izrazit primjer „apologetskih tendencija” u suvremenoj njemačkoj historiografiji. Nolteov članak poslužio je Habermasu kao povod za napad na druge konzervativne njemačke povjesničare – među kojima mu je glavna meta bio ondašnji ideolog Kršćansko-demokratske unije (CDU) Michael Stürmer – zbog njihovih interpretacija Trećega Reicha, ali i poslijeratnoga stanja u SR Njemačkoj. Optužio je Noltea da krotvori povijest i prirodu nacionalsocijalističkoga režima i da umanjuje težinu holokausta tretirajući ga kao jedan u nizu modernih genocida. Habermas je bio sumnjičav prema Nolteovu shvaćanju da je historiografiju nužno depolitizirati, ustvrdivši da su povjesničari svuda i uvijek služili nekoj ideologiji, a razlikovali su se samo prema tome jesu li joj služili potpuno nekritički ili kritički. Takva je pozicija povjesničara bila posljedica nesposobnosti moderne države da proizvodi društvena i politička značenja vlastitim resursima, pa je taj zadatak prenijela na historičare i historiografiju. Nolteu je priznao da vrlo uspješno manipulira poviješću zato što je „jednim udarcem ubio dvije muhe”: prvo, porekao je jedinstvenost zločina nacista i protumačio ih kao odgovor na boljševičke prijetnje uništenjem europskoga građanstva; drugo, Auschwitz je sveo na razinu tehničke inovacije. Habermas je naposljetku ustvrdio da je „ustavni patriotizam jedini patriotizam koji nas neće otuđiti od Zapada. Vežanost za univerzalistička ustavna načela ukorijenjena u uvjerenjima, u kulturnoj naciji Nijemaca može se, nažalost, stvoriti tek poslije Auschwitzta i posredstvom njega”.³⁸ *Verfassungspatriotismus*, koji se temelji na odanosti pravnoj državi i demokraciji, neka je vrsta postnacionalnoga identiteta koji treba zamijeniti parohijalni nacionalni identitet i tradicionalno domoljublje koji se zasnivaju na odanosti etničkoj skupini i nacionalnoj državi.

Sukob „starih” i „novih” historičara u Izraelu

Premda su rasprave o povijesti u Njemačkoj i Izraelu počele osamdesetih godina prošloga stoljeća i nisu ih potaknuli etablirani profesionalni povjesničari, nategnuto bi bilo govoriti o njihovim strukturnim sličnostima jer se povijesti tih dviju zemalja toliko razlikuju da su sličnosti drugorazredne. No zbog kompleksnih okolnosti koje su prethodile nastanku, odnosno obnovi demokratske države u drugoj polovini četrdesetih godina, obje su zemlje bile zaokupljene „opsesivnom brigom za sliku nacije o sebi kao kolektivu i njezinim granicama i odnosima s drugim kolektivima”.³⁹ No uzroci te „opsesivne brige” bitno su se razlikovali. Jedan od fundamentalnih uzroka njemačke zabrinutosti

³⁷ NOLTE, „Die Vergangenheit, die nicht vergehen will”.

³⁸ HABERMAS, „Eine Art Schadensabwicklung”, 5.

³⁹ BRUNNER, „Pride and Memory”, 257.

za sliku nacije bio je upravo odnos prema Židovima u Drugom svjetskom ratu, to jest holokaust. S druge strane, holokaust je postao tvorbeni element židovske, odnosno izraelske slike o sebi pa se, ako se tako može reći, Izrael upravo zbog njega nije morao brinuti za sliku nacije.

Spor izraelskih povjesničara imao je više uzroka, a očitovao se u različitim gledanjima na nastanak države i odnose s Arapima. Kako su stari historičari uglavnom potjecali iz redova akademski neobrazovanih političkih i vojnih dužnosnika, Tom Segev ustvrdio je da oni nisu bili novi nego „prvi historičari”, jer prije njih nije postojala historiografija nego samo „cionistička interpretacija cionizma”. Benny Morris smatrao je da se ne može govoriti o historijskom revizionizmu zato što on pretpostavlja postojanje supstantivne literature koju treba revidirati, a u Izraelu su postojala samo propagandistička i apologetska djela službene historije koja su napisali karijerni vojni časnici, političari i birokrati, pa je stara historiografija zapravo „pretpovijest”. Nova historiografija mogla je revidirati samo kolektivno sjećanje koje je oblikovao cionistički establišment. Osobne biografije pisaca povijesnih djela utjecale su na njihovu snažnu ideološku, političku i osjećajnu vezanost za cionistički projekt izgradnje i razvoja izraelske države, što je potisnulo kritički odnos prema njemu. „Stari su povjesničari nudili pojednostavnjenu i svjesnu proizraelsku interpretaciju prošlosti i hotimice su izbjegavali spominjanje svega što bi se moglo loše odraziti na Izrael.”⁴⁰ Pod njihovim su se okriljem razvili „novi-stari historičari”, koji su stekli akademsku naobrazbu, ali su u osnovi zadržali stari ideološki odnos prema povijesti, pa ih kritičari nazivaju „konzervativnim braniteljima” Izraela. Novi historičari bili su pak raznorodna skupina akademski obrazovanih povjesničara izvan akademskoga establišmenta, koji su iskoristili otvaranje arhiva početkom osamdesetih godina da bi ispisali nove stranice povijesti Izraela, koja se nije više temeljila na memoarima, intervjuima, selektivnim i cenzuriranim dokumentima, mahom iz vojnih arhiva.⁴¹

Anita Shapira, istaknuta predstavnica novih-starih historičara, misli da dobna razlika među starim i novim historičarima nije bila tolika da bi se govorilo o generacijskom jazu ili dvjema kohortama s bitno različitim životnim iskustvima koja bi bila konstitutivna za različita gledanja na povijest Izraela. Ona ne vidi ni važne metodološke inovacije koje su novi historičari unijeli u izučavanje izraelske povijesti. Njihovi metodološki pristupi i historiografske analize nisu bili otvoreniji kritici i nisu bili lišeni ideološke pristranosti. Najvažnija je posljedica njihova djelovanja bilo približavanje palestinskom stavu da je Izrael „rođen u grijehu”.⁴² Efraim Karsh tvrdi da stara historiografija, odnosno „konvencionalno gledanje na arapsko-izraelski sukob”, nije ni

⁴⁰ MORRIS, „The New Historiography”, 14-15.

⁴¹ Većinom se smatra da postoji pet utemeljiteljskih djela nove historije u Izraelu: FLAPAN, *The Birth of Israel*; SEGEV, *1949 – The First Israelis*; MORRIS, *The Birth of Palestinian Refugee Problem*; PAPPE, *Britain and the Arab-Israeli Conflict*; SHLAIM, *Collusion across Jordan*.

⁴² GELBER, „The History of Zionist Historiography”, 65-66.

postojala te su novi historičari „isfabricirali”, odnosno krivotvorili izraelsku povijest.⁴³

Ishodište sukoba bilo je tumačenje uzroka i posljedica 1. arapsko-izraelskog rata 1948. – 1949. godine. Stari historičari tvrdili su da su za rat odgovorni isključivo Arapi zato što su odbili Rezoluciju Ujedinjenih naroda (1947.) o podjeli Palestine na arapsku i židovsku državu te odlučno odbacili svaku mogućnost nastanka židovske države u Palestini. Masovni egzodus Palestinaca tijekom rata bio je posljedica propagande arapskih država, koje su ih poticale da napuste zemlju da bi se u nju vratili zajedno s pobjedničkim arapskim vojskama. Kako je izbjeglički problem bio izravna posljedica agresije arapskih država na Izrael, za njega su odgovorni oni koji su ga stvorili, a to su arapske zemlje, pa ga one moraju i riješiti. Novi historičari tražili su pak uzroke sukoba ne samo na arapskoj nego i na izraelskoj strani. Njihovi se argumenti, ugrubo, mogu sažeti u nekoliko postavki: cionističko vodstvo nikad zapravo nije pristalo na podjelu Palestine zato što je željelo cijelu mandatnu Palestinu, a formalno prihvaćanje granica Izraela određenih Rezolucijom Ujedinjenih naroda bilo je taktički manevar; nisu svi Arapi odbacivali podjelu Palestine, nego su mnogi bili pripravnici na kompromisu, premda su podjelu zemlje smatrali nepravednom, a židovsku državu u njoj naknadom za stradanje europskih Židova u holokaustu za koji oni nisu bili odgovorni; u sklopu odnosa s arapskim zemljama posebno je mjesto imao Jordan kralja Abdulaha Hašemitskog, s kojim je Izrael surađivao još u predratno doba; egzodus palestinskih Arapa umnogome je bio izraz strateškoga plana izraelske vlasti, Plana *Dalet*, koji je zacrtao uništenje, osvajanje ili stalnu okupaciju arapskih sela i gradova, kao i transfer Arapa iz Palestine u druge arapske zemlje.⁴⁴

Važne razlike očitovale su se i u pristupima Sueskom ratu 1956. godine. Stari historičari pripisuju glavnu odgovornost za rat politici egipatskoga predsjednika Gamala Abdela Namera, odnosno njegovoj nacionalizaciji Sueskoga kanala, što je uvjetovalo nastanak britansko-francuske koalicije koja je branila svoje strateške ekonomske i političke interese na tom području, a kojoj se pridružio i Izrael. „Britansko povlačenje iz Sueza, širenje arapske blokade, povećanje razine aktivnosti fedajina, sovjetsko-egipatski posao s oružjem i trojni savez Egipta, Sirije i Saudijske Arabije ‘nagnali su Izraelce da počnu planirati vlastitu ofenzivnu akciju.’”⁴⁵ Novi historičari vide Sueski sukob kao „rat izbora”, koji je bio dugo planiran kao odgovor na arapsko neprijateljstvo, ali je bio i izraz „unutarnjega političkog natjecanja i važnosti izraelskoga militarizma.”⁴⁶ Sporovi su se nastavili različitim tumačenjima Šestodnevna rata 1967. godine. Iz cionističke perspektive, rat je bio posljedica činjenice da je Egipat koncentrirao

⁴³ KARSH, *Fabricating Israeli History*, 19. Vidi i: SCHÄFER, *Historikerstreit in Israel*; SHAPIRA; PENSLAR, *Israeli Historical Revisionism*.

⁴⁴ Temeljne postavke novih historičara o 1. arapsko-izraelskom ratu prikazala sam u: KASAPOVIĆ, *Politički sustav i politika Izraela*, 95-119.

⁴⁵ ISACOFF, „Writing the Arab-Israeli Conflict”, 75.

⁴⁶ *Isto*, 76.

vojne snage na granici s Izraelom da bi u predstojećem ratu ostvario svoj strateški cilj – uništenje Izraela.⁴⁷ Novi su historičari tvrdili da je Šestodnevni rat bio proizvod izraelskih pogrešnih procjena budući da arapske države nisu bile ozbiljna prijetnja opstanku Izraela. U to je doba Egipat bio zaokupljen ratom u Jemenu te nije vjerojatno da je istodobno želio rat s Izraelom, a ostale arapske zemlje nisu ni pomišljale na to da se upuste u rat s Izraelom bez Egipta. Smatrali su da je taj rat bio neizravan i, možda, nenamjeran proizvod neprijateljskih izraelskih odnosa s Arapima.

Rasprave i sporovi u izraelskoj historiografiji nastavili su se devedesetih godina, kada su „postpostcionisti” napisali niz djela koja su se razlikovala i od stare i od nove historiografije.⁴⁸ Ni oni nisu bili samo povjesničari, nego sociolozi, politolozi, antropolozi, kulturalisti i dr. To je omogućilo pomicanje težišta s vojne i političke na ekonomsku, socijalnu i kulturnu povijest. Istraživače doslovce zanima sve: „mentaliteti, obredi, manirizam, emocije; trivijalno, privatno, svjetovno; tijelo (i duša) i njihova društvena konstrukcija; omraza i čežnja; stavovi prema smeću i kosi; gledišta o hrani i potrošnji; o statistikama i cijepjenjima; ideje o kućanicama, ali i odvjetnicima, statističarima, psihoanalitičarima i bolničarkama (ali ne i o političaru, vojniku, generalu).”⁴⁹ Posrijedi su bili supstancijalni pomaci u razumijevanju i istraživanju povijesti – pomaci k obuhvatnim, višeslojnim i sofisticiranim izučavanjima mišljenja, osjećaja, vjerovanja, stavova, obrazaca društvenoga života, koja bi Marijan vjerojatno nazvao istraživanjima „svakodnevnoga života” ljudi. Ipak, ne misle svi da je to značilo potpuni odmak od političke povijesti: „Ustvari, suvremena historio-grafska rasprava uključivala je političku povijest, a protivnici su nudili različite, povremeno sukobljene, odgovore na ista pitanja.”⁵⁰

Zaključna rasprava

Iz prikazanih primjera proizlazi da historijski revizionizam ima dvostruko značenje. U negativnom smislu, on označuje nastojanje da se iz pojedinačnih ili skupnih ideoloških i političkih motiva revidiraju postojeća znanstvena tumačenja određenih događaja ili razdoblja nacionalne povijesti kako bi se otklonio njihov traumatičan utjecaj na kolektivnu nacionalnu svijest i identitet i izbrisale tamne stranice nacionalne povijesti. Njemački je slučaj bio ponajprije pokušaj ideološke i političke revizije najgoroga razdoblja nacionalne povijesti, nacionalsocijalističke diktature i holokausta, koji nije donio bitno nove znanstvene spoznaje o tom razdoblju. U pozitivnom smislu, revizionizam označuje legitimnu reinterpretaciju traumatičnih događaja ili razdoblja nacionalne po-

⁴⁷ *Isto*, 78.

⁴⁸ LIKHOVSKI, „Post-Post-Zionist Historiography”.

⁴⁹ *Isto*, 10.

⁵⁰ RUDNITZKY, „The Contemporary Historiographical Debate in Israel”, 25.

vijesti na temelju činjenica i spoznaja do kojih se došlo istraživanjima u historiografiji, ali i drugim disciplinama društvenih i humanističkih znanosti. On dopunjuje i mijenja stare naracije, a katkad može izazvati i slom cijele stare interpretacijske paradigme. Izraelski primjer bio je legitiman oblik historijskoga revizionizma koji je na temelju pristupa novim historijskim izvorima, državnim, vojnim i stranačkim arhivima, reinterpreterirao formativno razdoblje nacionalne države 1947. – 1949. godine. On pokazuje kako znanstvena revizija povijesti može ne samo „posvijetliti” tamne nego i potamniti „svijetle” strane nacionalne povijesti. Prvi bi primjer Moradiellos nazvao „političkim revizionizmom”, a drugi „kritičkom revizijom povijesti”.⁵¹

Hrvatski slučaj mnogo je sličniji njemačkome nego izraelskom. U Hrvatskoj nije posrijedi, kao ni u Njemačkoj, suočavanje povjesničara te šire intelektualne i političke javnosti s novim bitnim činjenicama do kojih se došlo proučavanjem arhiva koji su prije bili nedostupni istraživačima, a što bi iziskivalo *bitno* revidiranje ili reinterpreteriranje postojećih znanstvenih spoznaja o NDH. Iznimno važni koraci u revidiranju povijesti NDH dogodili su se prije nastanka suvremene Hrvatske 1992. kada su se počele skidati debele ideološke i mitološke naslage s interpretacija koncentracijskoga logora u Jasenovcu kao mjesta gdje je, kako se dotad tvrdilo, stradalo najmanje 700 000 ljudi, uglavnom Srba.⁵² To je bio pozitivan primjer historijskoga revizionizma. A s kojim smo se bitnim historijskim činjenicama i nalazima o NDH suočili otada? U kojim su to respektabilnim djelima hrvatske historiografije poslije 1992. oni izloženi i prikazani da bi iziskivali legitimnu reviziju povijesti NDH?

U revizionističkim radovima što su nastali otada nije riječ o novim činjenicama i uvidima znanstvenih istraživanja, nego o novim ideološkim i političkim interpretacijama NDH. U njima nije riječ o „novoj povijesti” nego o „novoj politici povijesti”. U svojem članku bavila sam se nekim, umnogome drastičnim, prilozima stvaranju nove politike povijesti na temelju ideološke revizije razmjera i prirode političkoga nasilja, karaktera političkoga poretka i, u konačnici, tipa same države.⁵³ Pokazala sam kako se u nizu radova umanjuje, banalizira i poriče etničko nasilje u NDH. Ne reducira se samo broj žrtava u Jasenovcu do te mjere da se potpuno mijenja njegov karakter kao koncentracijskoga logora i logora smrti, nego se nasilje desrbizira i dejudeizira, a ono nad Romima uglavnom ignorira, da bi se pretvorilo u „anonimno” nasilje koje je represivni aparat legitimno koristio samo protiv „općih” političkih neprijatelja države. Time se NDH interpretacijski transformira iz rasističke, nacionalističke i zločinačke tvorevine u jednu od „običnih” autokratskih država kakvih je Europa bila puna tridesetih i četrdesetih godina prošloga stoljeća. A to jest historijski revizionizam u negativnom značenju pojma. Bavila sam se dakle reinterpreteracijama prirode političkoga nasilja, političkoga poretka i države u

⁵¹ MORADIELLOS, „Critical historical revision and political revisionism”.

⁵² BOBAN, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, knj. 2 i 3; BOBAN, „Jasenovac and the Manipulation of History”.

⁵³ KASAPOVIĆ, „Genocid u NDH”.

suvremenoj hrvatskoj historiografiji i političkoj publicistici, što je legitiman posao politologa, a nisam se uplela u historiografska „kopanja” po arhivima i sporove o tome što je pronađeno u njima i kako to treba tumačiti iz historio-grafske perspektive.

I Marijan se neznanstveno „poigrava” s revizijom razmjera i prirode političkoga nasilja u NDH, koja vodi k reviziji njezina karaktera. On smatra da je uobičajeni „pojam masovni ustaški zločini” zamijenjen „‘jačim’ i zvučnim pojmom genocid” pod utjecajem srpske dnevne politike osamdesetih godina.⁵⁴ Ponajprije, masovni zločini i genocid nisu pojmovne istoznačnice. Genocid je samo jedan, najgori, tip masovnih zločina. Nije svaki masovni zločin genocid, ali je svaki genocid masovni zločin. Prema tome, nije isto tvrditi da su u NDH počinjeni masovni zločini i da je počinjen genocid. Drugo, nije srpska politika osamdesetih godina izmislila genocid u NDH, nego se o tome pisalo u inozemnoj znanstvenoj literaturi prije toga.⁵⁵ Problem je hrvatskih povjesničara, ali i pravnika, politologa, sociologa i drugih znanstvenika, što nisu poznavali ili nisu uvažavali rasprave o genocidu u međunarodnoj znanstvenoj literaturi koje su isprva bile povezane s donošenjem Konvencije Ujedinjenih naroda o genocidu, koju je Jugoslavija ratificirala 1950., a već 1951. unijela je zločin genocida u svoje kazneno pravo. Ipak, Boban konstatira da je do devedesetih godina ta riječ „u našoj historiografiji bila [je] gotovo nepoznata”,⁵⁶ ali ne obrazlaže zašto je bilo tako.

Slažem se s Marijanom da se pojam genocida politički zlorabi, i to ne samo u srpskoj nego i u suvremenoj bošnjačkoj znanosti i politici. O prvoj se govori, a o drugoj se šuti. Hrvatski historioografi i drugi znanstvenici trebali bi se pozabaviti činjenicom da se u ekspanzirajućoj revizionističkoj literaturi, u kojoj se cijela povijest bosanskohercegovačkih muslimana interpretira kao povijest genocidâ, tvrdi kako su oni četiri stoljeća bili žrtve genocidâ Hrvata – od Bečkoga rata 1683. – 1699., kada su Hrvati prognali, prisilno prevjerili i masakrirali muslimane u Slavoniji, Dalmaciji i Lici, preko „ustaškoga genocida” nad muslimanima u Jasenovcu i NDH općenito do „općega” i niza lokalnih genocida u dolini Neretve i srednjoj Bosni u ratu 1991. – 1995.⁵⁷ I u Hrvatskoj je u posljednje vrijeme učestalije nazivanje svakoga zločina koji je počinjen nad Hrvatima genocidom. Inflatornom uporabom genocid se teorijski obe-

⁵⁴ MARIJAN, „Suvremena hrvatska povijest i nevolje s revizionizmom”, 394.

⁵⁵ KASAPOVIĆ, „Genocid u NDH”.

⁵⁶ BOBAN, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, knj. 2, 324. O povijesti pojma genocida u Jugoslaviji, koja nije potpuno točno prikazana, vidi: BOUGAREL, „Od Krivičnog zakona do Memoranduma”.

⁵⁷ IMAMOVIĆ, *Historija Bošnjaka*; IMAMOVIĆ, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*; ČEKIĆ, *Historija genocida nad Bošnjacima*; ČEKIĆ, *Genocid i istina o genocidu u Bosni i Hercegovini*; SADIKOVIĆ, *Agresija i genocid*; FILANDRA, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*; FILANDRA, *Bošnjaci nakon socijalizma*; KARČIĆ, „The Eastern Question”; KURTČEHAJIĆ, IBRAHIMAGIĆ, *Politički sistem Bosne i Hercegovine*; MURATOVIĆ, *Holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima*; HERO, KOVAČ, *Hrvatska Republika Herceg-Bosna*; ĐOZIĆ, „Genocide as a Social and Legal Fact of Bosniac History”; DEMIROVIĆ, *Bosna i Bošnjaci u srpskoj politici*; MAHMUTČEHAJIĆ, „O bošnjačkom pitanju”; MAHMUTČEHAJIĆ, *O antibosanstvu*.

smišlja te politički i etički relativizira, što je oprečno intencijama onih koji ga neodgovorno koriste.

Marijan, kao nekakav figurativni „hrvatski Nolte”, misli da su Hrvati i Hrvatska pretvoreni u zatočenike NDH, koja služi kao sredstvo discipliniranja suvremene Republike Hrvatske nakon 1990. ili 1992. godine. Ono potječe izvana, poglavito iz Srbije, i iznutra, iz projugoslavenskih i prokomunističkih ili, u najmanju ruku, „detudmanizatorskih” krugova u znanosti, medijima, kulturi i politici, koji ne dopuštaju reviziju ideoloških interpretacija NDH naslijeđenih iz jugoslavenskoga komunističkog režima. To ne koči samo razvoj hrvatske historiografije nego i razvoj i države i društva uopće. Konkretno, to onemogućava Hrvatsku da ostvari

„prijelaz iz komunizma u višestranačje ili, kako to politolozi kažu, nije napravila tranziciju iz totalitarizma u demokraciju. Ostalo je društvo reducirano po nacionalnom ključu i neznatno prilagođeno svjetonazorskim obrascima koji su stvarani desetljećima. Posljedica je, među ostalim, duboko ideološki podijeljeno društvo i dominantni obrasci totalitarne svijesti, gdje postoje samo kategorije ‘mi’ i ‘oni’. Jedna od ključnih točki podjela, koji se proračunato i neprmjerenom, ali sustavno banalizira na neodrživu relaciju ustaše – partizani, odnosno fašizam – antifašizam, čime se granica suvremene hrvatske povijesti može staviti i 1941. godine”.⁵⁸

„Zamrzavanju stanja” u historiografiji pridonose najmanje dva razloga: „prozivanja za povijesni revizionizam” i „prevelik utjecaj javne povijesti, odnosno nestručnih pojedinaca i skupina u javnom prostoru”.⁵⁹ Oni onemogućuju nova historiografska istraživanja o NDH, ali i usporedbe dviju totalitarnih diktatura, ustaške i komunističke, te istraživanja komunističkih zločina u poraću, od Bleiburga nadalje.

Kada netko tko nema nikakvih referencija da piše o politološkim temama to ipak čini, onda mu se kao ekvivalenti pojavljuju komunizam i višestranačje, a ne totalitarizam i demokracija, kako točno pišu politolozi. Totalitarizam i demokracija označuju dva različita tipa političkoga poretka i pojmovi su istoga reda, a komunizam i višestranačje ne označuju dva različita tipa političkoga

⁵⁸ MARIJAN, „Suvremena hrvatska povijest i nevolje s revizionizmom”, 385. Marijanove rečenice povremeno nisu posve razumljive, pa se može samo naslutiti što je točno htio kazati. Što, primjerice, znači izraz „društvo reducirano po nacionalnom ključu”? Ili, što znači iskaz da je u Hrvatskoj ostalo društvo s „neznatno prilagođenim svjetonazorskim obrascima koji su stvarani u desetljećima komunizma”? Nije li autor mislio na to da se hrvatsko društvo neznatno odmaknulo od svjetonazorskih obrazaca koji su stvarani u desetljećima komunizma?

⁵⁹ *Isto*. Kada bi prevelik broj nestručnih pojedinaca i skupina u javnom prostoru bio prepreka razvoju neke znanstvene discipline, politologije ne bi ni bilo budući da je javni prostor doslovce zagušen svakodnevnim amaterskim naklapanjima o izborima i izbornim sustavima, političkim strankama i stranačkim sustavima, političkim koalicijama i koalijskim vladama, referendumima i izravnoj demokraciji, parlamentarnim, predsjedničkim i polupredsjedničkim sustavima vlasti, fašizmu i komunizmu, liberalizmu, konzervativizmu i populizmu, demokraciji i totalitarizmu, državama, političkim regijama i međunarodnoj zajednici... – ukratko, o svim institucionalnim, procesnim i sadržajnim dimenzijama politike.

poretka i nisu pojmovi istoga reda. Komunizam je oznaka za politički sustav, a višestranačje je oznaka za tip stranačkoga sustava kao jednoga podsustava političkoga sustava. U višestranačje se prelazi iz jednostranačja, a u demokraciju iz totalitarizma. Jednostranačje nije tipično samo za komunističke režime, kao što višestranačje nije obilježje samo demokracije, jer ograničeno i „licencirano” višestranačje dopuštaju i autoritarni politički režimi kao, kelzenovski shvaćeni, podtipovi autokratskih političkih poredaka. Nasuprot Marijanu, tvrdim da u Hrvatskoj jest dovršen „prijelaz iz komunizma u višestranačje”, odnosno iz jednostranačkoga u višestranački sustav. U prilog tome govore sve normativne i empirijske činjenice. Slobodno političko udruživanje, organiziranje i djelovanje zajamčeno je Ustavom i nizom posebnih zakona, kakvi su zakoni o političkim strankama i izborima. Da se ono i prakticira, dokazuje slobodno djelovanje mnoštva političkih stranaka koje su se rasporedile duž cijeloga političkog spektra, od krajnje desnice do krajnje ljevice, koje se slobodno natječu na izborima i bore za vlast, istupaju u javnom političkom životu, mobiliziraju svoje pristaše, šire svoje političke ideje preko javnih i privatnih medija i društvenih mreža itd. No nije dovršena tranzicija iz totalitarizma u demokraciju zato što u Hrvatskoj nisu konsolidirane sve sastavnice demokracije, poglavito pravna država i demokratska politička kultura.

Ne shvaćam, nadalje, zašto bi interpretiranje Drugoga svjetskog rata kao sukoba partizana i ustaša, odnosno „fašizma i antifašizma” bilo banaliziranje toga događaja. Drugi svjetski rat jest bio sukob fašizma i antifašizma, pri čemu u svijetu antifašisti nisu bili samo komunisti nego i liberali, konzervativci, socijalisti, ljudi različitih ideoloških i političkih uvjerenja, kao i oni koji se nisu svrstavali u ideološke i političke tabore, stranke ili struje, ali jesu djelovali kao protivnici fašizma. Drugi svjetski rat na prostorima suvremene Hrvatske, ratne NDH ili predratne Kraljevine Jugoslavije bio je mnogo kompleksniji događaj i ne može se svesti na simplificiran, ali ne i banalan, odnos ustaša i partizana. Ne vidim ništa novo u nastojanjima nekih srpskih povjesničara i nepovjesničara – Marijan izrijekom spominje Vladimira Dedijera, Velimira Terzića, Veselina Đuretića, Kostu Čavoškoga, Vojislava Koštunicu – osamdesetih godina da Drugi svjetski rat, odnosno Narodnooslobodilački rat i socijalističku revoluciju na prostorima Jugoslavije interpretiraju i kao građanski rat. Revolucije su definicijski ideološki građanski ratovi u kojima se dva ili više politički i vojno organiziranih kolektivnih aktera bore za vlast da bi pomoću nje uspostavili politički i društveni poredak koji odgovara njihovim ideološkim zamislama i programima. Taj se ideološki građanski rat simplificirano naziva sukobom „ustaša i partizana” ili „fašista i antifašista”. Nadalje, bio je to i etnički građanski rat u kojem su se politički i vojno organizirani etnički akteri – hrvatski ustaše, srpski četnici, muslimanski autonomaši i drugi – borili za ostvarenje svoje vizije buduće države, njezinih granica i identiteta. Nisu komunisti poricali činjenicu da Drugi svjetski rat na prostorima Jugoslavije nije bio samo „borba protiv okupatora” nego i građanski rat. Oni su tu činjenicu „kamufilirali” u frazu o „bratoubilačkom ratu”, svojevrsnom fratricidu, pa je jasno da „naši narodi i

narodnosti” nisu vodili rat samo protiv stranih okupatora, Nijemaca, Talijana, nego su se međusobno ubijali, odnosno ratovali jedni protiv drugih. Tragikomično je što je režim osamdesetih godina represivno reagirao na iskaze koji su diskurzivno, ali ne i supstancijalno, protuslovlili njegovoj naraciji o Drugom svjetskom ratu i revoluciji. Tragikomično je i to što su se ondašnji javni istupi srpskih autora smatrali novošću kada je svjetska literatura vrvjela prikazima Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji kao građanskoga rata, a ne samo borbe protiv vanjskih okupatora.

Historijski revizionizam posve je dakle legitiman ako podrazumijeva re-interpretaciju određenih povijesnih događaja ili razdoblja koja se zasniva na novim znanstvenim istraživanjima i uvidima koji mijenjaju „sliku” koju su znanost i politika dotad imale o njima. Historijski revizionizam nije legitiman ako podrazumijeva reinterpretaciju određenih povijesnih događaja ili razdoblja, obično „tamnih strana” nacionalnih povijesti, koja se ne zasniva na novim znanstvenim istraživanjima i spoznajama nego je motivirana ideološkim i političkim nastojanjima da se te „tamne strane” izbrišu ili što više „posvijetle”. Apsurdno je što Marijan traži definiciju revizionizma u hrvatskom Zakonu o reviziji iz 2005., u kojem se revizija određuje kao

„postupak provjere i ocjene financijskih izvještaja i konsolidiranih financijskih izvještaja obveznika revizije te podataka i metoda koje se primjenjuju pri sastavljanju financijskih izvještaja (u daljnjem tekstu: financijski izvještaji), na temelju kojih se daje stručno i neovisno mišljenje o istinitosti i objektivnosti financijskog stanja, rezultata poslovanja i novčanih tokova”.⁶⁰

Štoviše, on smatra da se definicija revizije iz Zakona o reviziji može prilagoditi historiografiji, i to tako da se „umjesto ‘provjere i ocjene financijskih izvještaja’ radi ‘provjera i ocjena’ dosadašnjih interpretacija, izvora i literature”.⁶¹ „Što je tu sporno i čudno?” čudi se Marijan onima koji bi se mogli čuditi njegovu postupku i smatrati ga spornim. Čudno je i sporno to što Marijan ne koristi pojam historijskoga revizionizma kakav se desetljećima razvija i rabi u historiografskoj i drugoj znanstvenoj literaturi u svijetu. Mogao je, umjesto za hrvatskim zakonom o reviziji financijskih izvještaja, posegnuti za nekim politološkim priručnikom koji sadržava odrednicu „revizionizam” ili „historijski revizionizam”. Čak bi mu i kratke leksikonske odrednice pomogle da, primjerice, smjesti u odgovarajući povijesno-politički kontekst „sukob o revizionizmu”, koji su potaknuli Eduard Bernstein i Karl Kautsky, u njemačkoj socijaldemokraciji s kraja XIX. i početka XX. stoljeća te da shvati kako on nema nikakve veze s historijskim revizionizmom u historiografiji iz druge polovine XX. stoljeća. U znanosti se ne može čekati da novi pojmovi, pristupi i teorije jednom „stignu i u naše krajeve”, a dotad razglabati o koječemu kao da o tome ništa nije napisano.

⁶⁰ *Isto*, 400.

⁶¹ *Isto*, 401.

Literatura

ACHCAR, Gilbert. *The Arabs and the Holocaust: the Arab-Israeli War of Narratives*. New York: Metropolitan Books, 2010.

ACHCAR, Gilbert. „Arab Reactions to Nazism and the Holocaust. Scholarship and the ‘War of Narratives’”. U: *Nazism, the Holocaust and the Middle East*, ur. Francis R. Nicosia i Boğaç A. Ergene. New York; Oxford: Berghahn, 2018, 23-41.

ARALICA, Višeslav. *Matica hrvatska u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009.

ARENDDT, Hannah. *Izvori totalitarizma*. Zagreb: Disput, 2015.

AUGSTEIN, Rudolf; BRACHER, Karl; BROSZAT, Martin; HABERMAS, Jürgen; FEST, Joachim C. *Historikerstreit. Die Dokumentation der Kontroverse um Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München; Zürich: Piper Verlag, 1987.

BANOVIĆ, Snježana. *Država i njezino kazalište. Hrvatsko državno kazalište u Zagrebu 1941. – 1945*. Zagreb: Profil, 2012.

BAUMAN, Zygmunt. *Modernost i holokaust*. Zagreb: TIM Press, 2017.

BERGER, Stefan. „A Return to the National Paradigm? National History Writing in Germany, Italy, France and Britain from 1945 to the Present”. *The Journal of Modern History* 77 (2005), br. 3: 629-678.

BERGHOLZ, Max. *Nasilje kao generativna sila. Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*. Sarajevo; Zagreb: Buybook, 2018.

BOBAN, Ljubo. „Jasenovac and the Manipulation of History”. *East European Politics and Societies* 4 (1990), br. 3: 580-591.

BOBAN, Ljubo. *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, knj. 2. Zagreb: Školska knjiga; Stvarnost, 1989.

BOBAN, Ljubo. *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, knj. 3. Zagreb: Školska knjiga; Stvarnost, 1990.

BOROWSKY, Peter. „Der Historikerstreit. Wie geht die deutsche Geschichtswissenschaft mit Der nationalsozialistischen Vergangenheit um?” U: *Schlaglichter historischer Forschung*, ur. Peter Borowsky. Hamburg: Hamburg University Press, 2005, 63-87.

BOUGAREL, Xavier. „Od Krivičnog zakona do Memoranduma. Upotrebe pojma ‘genocid’ u komunističkoj Jugoslaviji”. *Političke perspektive* 1 (2011), br. 2: 7-24.

BOYCE, George; O’DAY, Alan, ur. *The Making of Modern Irish History. Revisionism and the Revisionist Controversy*. London; New York: Routledge, 1996.

BROCKMANN, Stephen. „The Politics of German History”. *History and Theory* 29 (1990), br. 2: 179-189.

BRUNNER, José. „Pride and Memory: Nationalism, Narcissism and the Historians' Debates in Germany and Israel”. *History and Memory* 9 (1997), br. 1-2: 256-300.

CAPOCCIA, Giovanni; KELEMEN, Daniel R. „The Study of Critical Junctures: Theory, Narrative, and Counterfactuals in Historical Institutionalism”. *World Politics* 59 (2007), br. 3: 341-369.

CESEREANU, Ruxandra. „The Final Report on the Holocaust and the Final Report on the Communist Dictatorship in Romania”. *East European Politics and Societies* 22 (2008), br. 2: 270-281.

CIPEK, Tihomir; MILOSAVLJEVIĆ, Olivera, ur. *Kultura sjećanja. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Disput, 2007.

CVIJANOVIĆ, Hrvoje. „On Memory Politics and Memory Wars: A Critical Analysis of the Croatian *Dialogue Document*”. *Politička misao* 55 (2018), br. 4: 109-146.

ČEKIĆ, Smail. *Genocid i istina o genocidu u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2012.

ČEKIĆ, Smail. *Historija genocida nad Bošnjacima*. Sarajevo: Muzej grada, 1999.

DEMIROVIĆ, Mujo. *Bosna i Bošnjaci u srpskoj politici*. Bihać: Grafičar, 2016.

DULIĆ, Tomislav. *Utopias of Nation. Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941-42*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2005.

DOZIĆ, Adib. „Genocide as a Social and Legal Fact of Bosniac History.” U: *Srebrenica through Centuries Past*, ur. Adib Dozić. Tuzla: Institute for Protection and Usage of Cultural-historical and Natural Heritage of Tuzla Canton, 2015, 11-34.

ELLEY, Geoff. „Nazism, Politics and the Image of the Past: Thoughts on the West German Historikerstreit 1986-1987”. *Past & Present* (1998), br. 121: 171-208.

FILANDRA, Šaćir. *Bošnjaci nakon socijalizma. O bošnjačkom identitetu u postjugoslavenskom dobu*. Sarajevo; Zagreb: Preporod; Synopsis, 2012.

FILANDRA, Šaćir. *Bošnjačka politika u XX stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija, 1998.

FLAPAN, Simha. *The Birth of Israel. Myths and Realities*. London; Sidney: Crom Helm, 1987.

FREI, Norbert. *1945 und wir. Die Gegenwart der Vergangenheit*. München: Beck, 2005.

FREI, Norbert, ur. *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechen in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*. Göttingen: Wallstein, 2006.

FREI, Norbert. *Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit*. München: Beck, 1996.

GELBER, Yoav. „The History of Zionist Historiography. From Apologetics to Denial”. U: *Making Israel*, ur. Benny Morris. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2007, 47-80.

GLASS, Hildrun. „Historiographie und Politik: Die Aufarbeitung der Massenverbrechen an den Juden im rumänischen Herrschaftsbereich”. *Südosteuropa* 55 (2007), 2-3: 276-300.

GLAURDIĆ, Josip. *Vrijeme Europe. Zapadne sile i raspad Jugoslavije*. Zagreb: Mate, 2011.

GREBLE, Emily. *Sarajevo 1941-1945. Muslims, Christians, and Jews in Hitler's Europe*. Ithaca: Cornell University Press, 2011.

HABERMAS, Jürgen. „Eine Art Schadensabwicklung”. *Die Zeit*, 11. 7. 1986. Pristup ostvaren 1. 7. 2018. <https://www.zeit.de/1986/29/eine-art-schadensabwicklung>.

HERBERT, Ulrich. „Der ‘Historikerstreit’ – Politische, wissenschaftliche, biographische Aspekte”. U: *Zeitgeschichte, Wissenschaft und Politik. Der ‘Historikerstreit’ – 20 Jahre danach*, ur. Volker Kronenberg. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2008, 109-122.

HERO, Mesud; KOVAČ, Fuad. *Hrvatska Republika Herceg-Bosna. Agresija i zločin*. Sarajevo: Futur art, 2012.

IMAMOVIĆ, Mustafa. *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: Preporod, 1998.

IMAMOVIĆ, Mustafa. *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Magistrat, 2003.

ISACOFF, Jonathan B. „Writing the Arab-Israeli Conflict: Historical Bias and the Use of History”. *Perspectives on Politics* 3 (2005), br. 1: 71-88.

JAREB, Mario. *Mediji i promidžba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2016.

JOGGERST, Karin. „Vergegenwärtige Vergangenheit(en). Die Rezeption des Shoah und Nakba im israelisch-palästinensischen Konflikt”. U: *Blind für Geschichte?*, ur. Gerhard Höpp, Peter Wien i René Wildangel. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2004, 295-334.

KAILITZ, Steffen. *Die politische Deutungskultur der Bundesrepublik Deutschland im Spiegel des ‘Historikerstreits’*. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 2001.

KARČIĆ, Fikret. „The Eastern Question – A Paradigm for Understanding the Balkan Muslim' History in the 20th Century”. *Islamic Studies* 41 (2007), br. 4: 635-650.

KARSH, Efraim. *Fabricating Israeli History: The ‘New Historians’*. London: Frank Cass, 1997.

KASAPOVIĆ, Mirjana. „Der Unabhängige Staat Kroatien 1941-1945”. U: *Autoritäre Regime in Ostmitteleuropa 1919-1944*, ur. Erwin Oberländer, Rudolf Jaworski, Hans Lemberg i Holm Sundhaussen. Mainz: Institut für Osteuropäische Geschichte, 1995.

KASAPOVIĆ, Mirjana. „Genocid u NDH: umanjivanje, banaliziranje i poricanje zločina”. *Politička misao* 55 (2018), br. 1: 7-33.

KASAPOVIĆ, Mirjana. *Politički sustav i politika Izraela*. Zagreb: Politička kultura, 2010.

KORB, Alexander. *Im Schatten des Weltkrieges: Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien, 1941-1945*. Hamburg: Hamburger Edition, 2013.

KOVAČIĆ, Davor. *Kriminal u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj – zločin, korupcija, moral, politika*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2017.

KRONENBERG, Volker, ur. *Zeitgeschichte, Wissenschaft und Politik. Der „Historikerstreit” – 20 Jahre danach*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2008.

KÜHNEL, Reinhard, ur. *Vergangenheit, die nicht vergeht. Die „Historiker-Debatte”. Dokumentation, Darstellung und Kritik*. Köln: Pahl Rugenstein, 1997.

KURTČEHAJIĆ, Sead; IBRAHIMAGIĆ, Omer. *Politički sistem Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Samizdat, 2007.

LABUS, Alan. *Politika i novine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Zagreb: Plejada, 2011.

LIKHOVSKI, Assaf. „Post-Post-Zionist Historiography”. *Israel Studies* 15 (2010), br. 2: 1-23.

LITVAK, Meir; WEBMAN, Esther. *From Empathy to Denial: Arab Responses to the Holocaust*. New York: Columbia University Press, 2009.

LOW, Alfred D. *The Third Reich and the Holocaust in German Historiography: Toward the „Historikerstreit” of the Mid-1980s*. New York: Columbia University Press, 1994.

LUTHAR, Oto. „FORGETTING DOES (NOT) HURT. Historical Revisionism in Post-Socialist Slovenia”. *Nationalities Papers* 41 (2013), br. 6: 882-892.

MAHMUTČEHAJIĆ, Rusmir. *O antibosanstvu. Muke života u tuđim predstavama*. Sarajevo: Connectum, 2018.

MAHMUTČEHAJIĆ, Rusmir. „O bošnjačkom pitanju”. *Godišnjak Preporoda* 11 (2011): 62-87.

MIHALJEVIĆ, Nikica, ur. *Ustaški put u socijalizam u teoriji i praksi NDH*. Zagreb: Naklada Pavičić, 2016.

MORADIELLOS, Enrique. „Critical historical revision and political revisionism”. *International Journal of Iberian Studies* 21 (2008), br. 3: 219-229.

MORRIS, Benny, ur. *Making Israel*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2007.

MORRIS, Benny. *The Birth of Palestinian Refugee Problem 1947-1949*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

MORRIS, Benny. „The New Historiography. Israel Confronts Its Past”. U: *Making Israel*, ur. Benny Morris. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2007, 11-28.

MURATOVIĆ, Rasim. *Holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima*. Sarajevo: Institut za proučavanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2012.

NAJBAR-AGIČIĆ, Magdalena, ur. *Zla prošlost. Suočavanje s prošlošću koja opterećuje*. Zagreb: Srednja Europa, 2018.

NEUMANN, Franz. *Behemot. Struktura i praksa nacionalsocijalizma*. Zagreb: Disput, 2012.

NOLTE, Ernst. „Die Vergangenheit, die nicht vergehen will. Eine Rede, die geschrieben, aber nicht gehalten konnte”. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 6. 6. 1986. Pristup ostvaren 1. 7. 2018. <https://www.staff.uni-giessen.de/~g31130/PDF/Nationalismus/ErnstNolte.pdf> (pristupljeno 1. srpnja 2018.).

PAPPE, Ilan. *Britain and the Arab-Israeli Conflict, 1947-1951*. New York: St. Martin's Press, 1988.

PAVLAKOVIĆ, Vjeran; BRENTIN, Dario; PAUKOVIĆ, Davor. „The Controversial Commemoration: Transnational Approaches to Remembering Bleiburg”. *Politička misao* 55 (2018), br. 2: 7-32.

RADONIĆ, Ljiljana. *Krieg um die Erinnerung. Kroatische Vergangenheitspolitik zwischen Revisionismus und europäischen Standards*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2010.

RAFAELIĆ, Daniel. *Kinematografija u NDH*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2013.

RUDNITZKY, Arik. „The Contemporary Historiographical Debate in Israel on Government Policies on Arabs in Israel During the Military Administration Period (1948-1966)”. *Israel Studies* 19 (2014), br. 1: 24-47.

RÜGER, Jan; WACHSMANN, Nikolaus, ur. *Rewriting German History. New Perspectives on Modern Germany*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015.

SADIKOVIĆ, Ćazim. *Agresija i genocid – falsifikat i revizija*. Sarajevo: Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, 1994.

SAMARDŽIJA, Marko, ur. *Hrvatski jezik, pravopis i jezična politika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2008.

SANDNER, Günther. „Hegemonie und Erinnerung: Zur Konzepten von Geschichts- und Vergangenheitspolitik”. *Österreichische Zeitschrift für Politik* 30 (2001), br. 1: 5-17.

SCHÄFER, Barbara, ur. *Historikerstreit in Israel. Die „neuen” Historiker zwischen Wissenschaft und Öffentlichkeit*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2000.

SCHLIE, Ulrich. „Today’s View of the Third Reich and the Second World War in German Historiographical Discourse”. *The Historical Journal* 43 (2000), br. 2: 543-564.

SEGEV, Tom. *1949 – The First Israelis*. New York: The Free Press, 1986.

SHAPIRA, Anita; PENSLAR, Derek J., ur. *Israeli Historical Revisionism. From Left to Right*. London: Frank Cass, 2003.

SHLAIM, Avi. *Collusion across Jordan. King Abdullah, the Zionist Movement, and the Partition of Palestine*. Oxford: Clarendon Press, 1988.

ŠARAC, Ivica. *Kultura selektivnog sjećanja. Hrvati Hercegovine i Nezavisna Država Hrvatska: od proklamacije NDH do talijanske reokupacije (travanj-rujan 1941)*. Mostar: Crkva na kamenu, 2012.

ŠKORIĆ, Marko; BEŠLIN, Milivoj. „Politics of Memory, Historical Revisionism, and Negationism in Postsocialist Serbia”. *Filozofija i društvo* 28 (2017), br. 3: 631-649.

ZIMMER-WINKEL, Rainer, ur. *Die Araber und die Shoa. Über die Schwierigkeiten dieser Konjunktion*. Trier: Aphorisma, 2000.

ŽANIĆ, Ivo. *Barjak na planini. Politička antropologija rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1990-1995*. Zagreb: Srednja Europa, 2018.

ŽUNEC, Ozren. *Goli život. Socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj*. Zagreb: Demetra, 2007.